

новола 1990–1992 років // Молодь України. – 2003. – 11 квіт. 3. *Деревінський В.* Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола // Українознавство. – 2006. – № 1. 4. *Капелюшний Л.* Без Чорновола. – К., 1999. 5. *Кухар Р.* Чужинець про наших геройських в'язнів концтаборів СРСР // Визвольний шлях. – 1987. – № 4. 6. Одержимість: Інтерв'ю Ю. Зайцева з Ігорем Калинцем. – Л., 2002. 7. *Орлов Ю., Матусевич М., Марченко В., Антонюк З.* Три мільйони в'язнів в СРСР // Визвольний шлях. – 1980. – № 1. 8. *Пенсон Б., Чорновіл В.* Будні мордовських таборів // Визвольний шлях. – 1975. – № 12. 9. Прохання з України // Визвольний шлях. – 1979. – № 9. 10. *Сорока М.* В'ячеслав Чорновіл // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. 11. *Стус В.* Форма існування не віднайдена // Визвольний

шлях. – 1983. – № 11. 12. *Хейфец М.* В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал // Хроніка таборових буднів. – К., 1991. 13. *Хейфец М.* В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал // Українські силуети. – Нью-Йорк, 1983. 14. *Чорновіл В.* Відкритий лист // Визвольний шлях. – 1981. – № 11. 15. *Чорновіл В.* Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К., 2000. 16. *Чорновіл В.* Разом за ґратами // Вимір часу. – 2002. – № 1. 17. *Чорновіл В.* Твори : У 10 т. – К., 2002–2006. 18. *Чорновіл В.* Твори : У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 1. 19. *Чорновіл В.* Твори : У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 2. 20. *Чорновіл В.* Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир. – 1992. – № 2.

Надійшла до редколегії 31.01.06

С. Діброва, канд. іст. наук

Я. НОВИЦЬКИЙ "ПІД ПРИЦІЛОМ" КРИТИКИ ГАЛИЦЬКИХ УЧЕНИХ

Акцентовано увагу на не зужитому резерві "новицькіани" – критичних рецензіях на видання Я. Новицького, опублікованих М. Драгомановим, Ф. Колесою та В. Гнатюком; з'ясовано значення цих публікацій для оцінки творчої спадщини Новицького та причини їх ігнорування новицькознавцями.

The article deals with the analysis of critic reviews about Ya. Novitsky's publications made by M. Dragomanov, F. Kolessa, and V. Gnatyuk; the significance of said publications for the estimation of Novitsky's creative heritage is studied.

Єдиний дореволюційний олександрівський дослідник запорізьких старожитностей Я. Новицький (1847–1925) не належить до знакових фігур української історіографії. Його праці за життя були відомі насамперед на Катеринославщині, а також окремим фахівцям в інших університетських містах України. Їх рецензування, відповідно, здійснювалося місцевими дослідниками, які мали особисті контакти з Новицьким, користувалися його матеріалами та послугами й зобов'язані були лише позитивно оцінювати публікації краєзнавця (це практично в усіх випадках відповідає реальним настановам авторів, науковий рівень яких не надто вивищувався над рівнем Новицького).

Загалом перший етап історіографії "новицькіани" може бути умовно названий прижиттєвим. Усі публікації цієї доби носили лише компліментарно-панегіричний характер. У деяких випадках сам Новицький слугував їх інформатором та консультантом з приводу уточнення низки питань, що засвідчує листування з ним. У прижиттєвих публікаціях про Якова Павловича важливими були також ще два моменти: фаховий рівень авторів та їх вікове співвідношення з дослідником.

Найбільш об'єктивним був перший дослідник творчості Я. Новицького відомий український етнограф, харківський професор М. Сумцов, який за фаховим рівнем незмірно перевищував Новицького, оскільки мав університетську освіту, захистив дві дисертації та був автором численних аналітичних праць. Утім, навіть Сумцов у перших публікаціях про Новицького 90-х рр. XIX ст. не критикував і навіть не аналізував видання колеги. Ознаки наукового підходу до оцінки творчості Якова Павловича проявилися лише у доволі пізній програмній статті Сумцова 1905 р. Пікантним було те, що стаття розпочинала збірник, левовий обсяг якого займала публікація Новицького і який виглядав як збірник "на пошану" шанованого дослідника запорізьких старожитностей. Сумцов розкритикував загальні підходи Новицького до етнографії як до науки, яка займається лише вивченням старовини й не звертає уваги на продовження чи переривання традицій сучасними мешканцями Запоріжжя. Доволі різко вказував Сумцов і на переоцінку Новицького своєї першості у записі історичних пісень на Запоріжжі, нагадавши про видання записок запорожця Коржа, публікації М. Мизка й особливо І. Манжури. Діяльність останнього професор ніби протиставляв публікаціям Новицького, у яких нерідко автор просто своїми словами переказував оповіді старих людей, прикрашаючи мову та розмальовуючи оповідь задля зацікавлення читачів. Сумцов свідомо підкреслював місцевий рівень публікацій Новицького та переважно

збиральницьку (не аналітичну) діяльність дослідника "преданий о запорожской старине". Більше того, автор указував на неприпустимість для професіонала ознаку публікацій Новицького (а заразом з ним і Яворницького): "романтическая меланхолия, историческая реминисценция о старине, как ее представлял и понимал Шевченко, то есть, непременно славной, казацкой". Виходячи із цього, Сумцов наполягав, що "современная этнография в пределах Екатеринославской губернии нуждается в постановке новых задач и новых стремлений, наряду с продолжением хороших старых исторических традиций" [10, с. 3, 7–9].

Ця стаття М. Сумцова демонструвала, що і загалом в етнографії та краєзнавстві відбулося чимало змін у системі, методиках наукових студій та самих методологічних підходах і вимогах до наукових, і в його оцінках творчості Якова Павловича також відбулися суттєві зміни: професор ставив до колеги загальні вимоги сучасної етнографії та спонукав до творчого зростання. За життя Я. Новицького у місцевих виданнях це була єдина публікація з критикою його загальних поглядів та методів досліджень.

Однак загалом критика підходів Я. Новицького до етнографії в цілому та його конкретної діяльності в цьому напрямі розпочалася значно раніше. Зокрема, варто згадати кілька зауваг М. Драгоманова щодо діяльності Новицького у його жєневських виданнях ще початку 80-х рр. XIX ст. В обох книгах Драгоманов опирався на зібрані Новицьким історичні пісні, але постійно підкреслював неслухняність включення до збірників солдатських та кріпацьких пісень, привнесених на землі Запорізьких Вольностей переселенцями, переважно росіянами. На відміну від Новицького, Драгоманов аналізував записані краєзнавцем історичні пісні, показуючи тенденції народних уявлень, виявляючи соціальні зрізи та вплив політичних і міграційних обставин на зміну пріоритетів. У цьому сенсі, знову посилаючись на зібрані Новицьким тексти, Драгоманов зауважив "пригадування" нащадками козаків історичних пісень про боротьбу з турками під час і після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [2, с. 24, 84–87, 91, 118; 3, с. 108–109].

Фактично, це були приклади ще гострішої критики Новицького (у порівнянні з М. Сумцовим): по-перше, нерозбірливість його не лише в записах фольклору, але і його систематизації при публікації; по-друге, практична відсутність аналітизму в цих публікаціях і незначна роль збирача як дослідника зібраних ним історичних артефактів. І хоча хронологічно ці публікації Драгоманова передують статтям Сумцова, однак через їх недоступність у межах Російської імперії, ідеї Драгоманова не проникли

ли не лише в історіографію "новицькіани", але й не потрапили до рук самого Новицького. Відтак вони становлять окремий факт історіографії, який не вплинув на її еволюцію (щодо оцінки діяльності Я. Новицького).

На відміну від М. Сумцова, М. Драгоманов особисто не знав Новицького і його зовсім не хвилювала особа олександрівського дослідника, його біографія тощо. Михайло Петрович брав до уваги лише публікації, що давало можливість зосередитися на їх вартості.

У такій самій ситуації перебував і Філарет Колесса, який у 1895 р. аналізував видання зібраної Новицьким книги історичних пісень. Однак Колесса все ж був знайомий з попередніми публікаціями Сумцова (послався на статтю в "Киевской старине" 1892 р.), тому у його рецензії елемент "знання" про публікатора пісень усе ж присутній. Ця рецензія може вважатися першим серйозним аналізом однієї з головних фольклорно-етнографічних збірок Я. Новицького. Саме з неї починається глибока професійна критика публікацій краєзнавця. Окрім того, "Записки НТШ" були доступні в університетських містах підросійської України та потрапляли до приватних бібліотек, у тому числі знайомих Новицького (Д. Яворницького, М. Сумцова та ін.).

Львівський етнограф уже в першому рядку статті атестував Новицького як "занятого робітника на полі малоруської етнографії", уточнюючи, що його основною заслугою є "призбирування сирого матеріалу етнографічного з наддніпрянських сіл Катеринославської губернії" [5, с. 43–47; 6, с. 379–382]. Оце "призбирування", так різко підкреслене на самому початку, стало ключом для оцінки діяльності Новицького загалом. Колесса, як і більшість фахівців, убачали в Новицькому лише збирача артефактів, який не міг і не прагнув бути аналітиком, а лише "постачав" матеріали для інших. Колесса аналізував харківський збірник історичних пісень 1894 р., підкреслюючи особливу вартість опублікованих пісень про козачину та гайдамачину. Не володіючи інформацією достеменно, львівський дослідник намагався "списати" певні недоречності зі структурою збірника та розміщенням текстів на редакційну колегію (О. Русова, О. Ветухова, М. Сумцова): "В угрупованні пісень видно певну неадаптивність і брак консеквенції, що сталося може не з вини Новицького, але наслідком поспіху комісії видавничої" [6, с. 380]. Це було цілком невірно, оскільки вся структура та наповнення збірника цілком належали самому Новицькому; редакція займалася лише скороченням уже відомих варіантів пісень та самостійно визначала попередні публікації деяких текстів, подаючи відповідну бібліографію.

Зокрема, Колесса цілком справедливо вважав, що пісні про ліквідацію Січі та розселення козаків варто виділити в окремий розділ, оскільки вони складають "відрубну цілість". З іншого боку, усі пісні про Платова, Олександра I, Наполеона тощо, "зложені каліченою російською мовою" – не вписуються в систему, оскільки привнесені російськими переселенцями. Львівський критик особливо поцінував історичні козацькі пісні, "овіяні духом козацької старовини і закрашені живою традицією місцевою". Колесса також не проминув зазначити контингент респондентів Новицького – "старезних дідів довговічних" та характерну особливість фольклору із земель Запорізьких Вольностей: "Народ співає там пісні з більшим розумінням і з живішою пам'яттю давніх подій історичних, як у других місцевостях України". Усі ці пісні "живо нагадують нам думи кобзарські".

Прикрою обставиною при цьому, на думку рецензента, було те, що Новицький записував пісні не під час співу, а при усному проказуванні, тому в текстах чимало неточностей і відсутність рими [6, с. 381]. Окрім того, не надто ре-

тельно складена бібліографія (зазначимо, якби не рідколегія, бібліографії взагалі б практично не було б). Загалом Ф. Колесса оцінював нововидану Новицьким збірку історичних пісень як таку, що має "чималу вартість для науки" через багатство і новизну матеріалу, а також "з огляду на єдність територіальну і мовну та свіжість традиції народної" [6, с. 382].

Публікація Філарета Колесси – важливе явище прижиттєвої історіографії про Новицького, що репрезентує невеликий сегмент "новицькіани", де власне аналізується творчість Якова Павловича без уваги до його особи, оскільки автори не були з ним особисто знайомі. Окрім того, після розсіяної у книгах М. Драгоманова побіжної критики творчих прийомів Новицького, це був перший фаховий розгляд зі значними елементами критики публікації збірки історичних пісень Запоріжжя, складеної Яковом Павловичем.

Інвективи Ф. Колесси продовжив відомий галицький етнограф В. Гнатюк і так само в рецензійній сфері аналізу публікацій Я. Новицького [1, с. 221–223]. Гнатюк аналізував нову збірку історичних пісень, видану Новицьким у Катеринославі 1908 р. Рецензія Гнатюка, утім, мала певний елемент особистісності. Це було пов'язане з бажанням рецензента пояснити певне розчарування, яке він отримав від збірки. А відтак, усе починалося зі слів: "Довідавшись про нову збірку пісень Я. Новицького, я заздалегідь тішився нею, знаючи автора як солідного робітника, та надіявся, що вона принесе не одно нове", але будуть новими всі тексти.

Проте, першим розчаруванням було те, що збірка не містила докладної передмови чи післямови – публікатор просто давав сировинний матеріал. Ця сировинність матеріалів стане чи не візитною карткою Новицького, який уникав власне дослідницького аналітизму та синтези. Цю рису зазначили вперше саме галицькі незалежні від впливу особи дослідника автори – рецензенти його праць.

По-друге, Гнатюк ще з більшим розчаруванням констатував практично повне повторення попередньої збірки, а "додані паралелі та історичні пояснення на перший погляд вводили ще більше в блуд, що се нова збірка тим більше, що з гори трудно припускати, що хтось вважає потрібним передруковувати етнографічні матеріали, не пояснивши причини поступку, ані не зазначивши, що се друге видання". Більше того, харківська збірка, хоч і була менша за обсягом, але містила все ж більше матеріалу (140 пісень). Лише 11 пісень не було надруковано у збірці 1894 р., окрім того введено деякі нові варіанти і відновлені тексти шести варіантів, скорочені харківською редакцією.

Слабувала і бібліографія щодо публікацій та дослідження конкретних текстів і сюжетів: з нових праць було назване лише видання Б. Грінченка, хоча упродовж 1894–1908 рр. вийшло чимало спеціальних досліджень.

Проте найбільш прикритим для рецензента було те, що Новицький "не покликається ніде на свою давнішу збірку, чим маскує, буцім-то теперішня зовсім нова. І се власне прикра річ".

Попри таку розчаровано-критичну оцінку нової збірки історичних пісень Новицького, В. Гнатюк усе ж підкреслював неабияку значимість матеріалу загалом та пропонував здійснити корпусне видання українських історичних пісень всіх регіонів, оскільки, на його думку, вони після сербських складають найбільший корпус у слов'янських народів.

Підкреслимо, децю роздратований тон В. Гнатюка щодо републікації вже виданого цілком виправданий: Новицький постійно передруковував одні й ті самі матеріали в різних виданнях, складав окремі збірники з

попередніх дрібних публікацій і загалом у його творчій спадщині можна назвати лише кілька публікацій (при тому хронологічно новіших), що фактично відбивають усі попередні публікації. Цей метод дійсно став візитною карткою Новицького, творчість якого має аналізуватися не за кількісними показниками публікацій, а за сукупною якістю та новизною матеріалу. Що ж до аналітичних праць дослідника, то він належить до авторів, яких можна було б назвати "авторами одної книги". Підкреслимо: ці зауваги не були прямо висловлені галицькими рецензентами, але вони впливали з їх загальних оцінок та недомовок. А відтак, у науковій "новицькіані" ці дві рецензії посідають окреме і дуже важливе місце.

Усі інші публікації про Новицького носили інший характер, який визначався пієтетним ставленням місцевих авторів до визначного діяча наукових сил Катеринославщини. Так, до ювілею Я. Новицького у восьмому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" було вміщено статтю від редакції з високими похвалами на адресу ювіляра – "одному из наилучших знатоков и исследователей Екатеринославщины... История и этнография местного края приковали внимание и поглотили массу труда и умственной энергии этого скромного труженика, десятки лет посвятившего себя этому неблагодарному занятию" (ідеться про працю в провінції серед байдужих до цього людей, далеко від інтелектуальних центрів з бібліотеками, архівами та видавництвами), а відтак мова велась у категорії "великого подвига" дослідника [11, с. III–VIII].

Автор (автори) (загалом авторство статті приписується трьом різним особам: В. Біднову – колишньому секретарю, Д. Дорошенку – чинному секретарю, або А. Синявському – заступнику голови комісії) виправдовували "високим стилем" навіть аматорство Новицького: "Личным своим примером Яков Павлович подтверждает старую истину, что не дипломы дают человеку знания, и что не одна лишь высшая школа создает историков и этнографов: собственным путем, путем самообразования Яков Павлович приобрел обширные сведения по истории и этнографии нашего края и, таким образом, получил возможность пополнить историко-этнографическую литературу своими ценными и чрезвычайно интересными трудами" [11, с. III–IV].

Ця стаття складалася без відома ювіляра і мала стати для нього сюрпризом, а відтак інформація про нього була почерпнута з публікації М. Сумцова 1892 р. – отже, була "вторинною" щодо самого Новицького (нагадаємо, він дав інформацію Сумцову). Навмисно зазначалася обставина зростання Якова Павловича з дитинства серед селян і його зацікавлення їх переказами про запорізькі старожитності. Це вилилося в походи історичними місцями і записи всіх почутих оповідей, він облюбував Великий Луг й основні місця проживання запорожців, виробив "особливі прийоми" досліді (30 років він у літні місяці жив з дідами на баштанах Хортиці та риболовецьких стаціях і все розпитував та записував). Окрім того, акцентувалася увага на розпрацюванні Новицьким матеріалів архівів Олександрівських державних та громадських установ і Покровського собору. Написані на їх підставі статті особливі, оскільки "автор их умело дополняет документальные данные народными преданиями и воспоминаниями старожитов" [11, с. VI]. У додатку до статті були перераховані 14 основних публікацій Я. Новицького. Нарешті, збірник відкривався фотографією Я. Новицького; оскільки на ній був ще доволі молодий (близько 40-ка років) дослідник, то ця фотографія належала комусь з його знайомих і поміщена до збірника так само без відома Новицького. Зазначимо, за його життя це була єдина опублікована його фотографія.

Похвальна оцінка діяльності Я. Новицького як члена Катеринославської археографічної комісії була дана також у підсумковій за десять років її існування статті А. Синявського. Автор високо оцінив публікацію Новицьким збірки історичних пісень та атестував як неоціненну працю його історію Олександрівська [9, с. 1–15]. Д. Дорошенко доволі патетично писав про Новицького у популярній місцевій пресі [7]. Панегірики Новицькому складали також пересічні публіцисти Катеринославщини [4]. Це, певною мірою, підтримував і давній друг Якова Павловича Д. Яворницький. Так, у 1911 р. він порекомендував відомому петербурзькому збирачу портретів з автографами знаменитих діячів (колекція складала більше 12 тис. автографів) П. Гейцигу ("узнав от Д. Яворницкого") звернутися до Новицького за його портретом. Гейциг писав: "Я бы должен иметь Ваш портрет в качестве малорусского этнографа, а посему исполнением просьбы Вы меня крайне обяжете" [8, ф. I, спр. 11581, арк. 1–1 зв.].

Як бачимо, місцеві інтелектуали зовсім не зважали на критику методів праці та способу публікації історичних матеріалів Я. Новицьким з боку галицьких етнографів. Це робилося свідомо, оскільки практично всі автори зазначених публікацій мали доступ до видань НТШ.

Загалом прижиттєві публікації про Я. Новицького переважно розглядали його творчість і лише частково – біографію. Деякі автори (М. Сумцов) черпали відповідний матеріал від самого Новицького (стосовно основних віх його життя). Оцінки ж творчості дослідника пройшли певну еволюцію. Якщо М. Сумцов розглядав публікації Новицького в аналітичному ключі, спочатку підкреслюючи лише сильні, а в подальшому не пропускаючи і слабкі сторони, то діячі новозаснованої Катеринославської губернської вченої архівної комісії ставилися до Якова Павловича як до корифея дослідження запорізьких старожитностей та з пошаною як до літньої роками людини. Це диктувало лише "похвальний" вектор змісту публікацій, що переходили в панегірик.

Загалом, для історіографії "новицькіани" із місцевих публікацій безперечне значення мають лише публікації М. Сумцова. Однак саме на них лежить відбиток впливу особистого знайомства автора з об'єктом дослідження, що також коригувало не лише інформативний бік статей, але й оціночний. Окрім того, Сумцов просто не міг не підтримувати кожного завзятого дослідника фольклору, етнографії та історії краю, оскільки "інформаторів" на місцях було дуже мало, а тих, хто роками визбирував по крихтах історичну пам'ять регіону – просто одиниці, в Олександрівську та його околиці – власне один Новицький. Тож зрозуміло, що перші статті М. Сумцова мали містити переважно похвалу аматору запорізької старовини. Про це свідчить і листування Сумцова з Новицьким, де автор просить матеріали для статті у самого Новицького, постійно інформує його про хід справи та саму публікацію.

Окремо стоять публікації закордонних авторів – М. Драгоманова, Ф. Колесси, В. Гнатюка, які аналізували лише публікації Якова Павловича, й аналізували з позицій європейської науки того часу. Ці автори вбачали головну заслугу Новицького у збиранні артефактів історії, переважно у вигляді історичних пісень, але не зауважили жодної його власної думки як аналітика. Відтак, у їх оцінках Новицький поставав етнографом-фіксатором, не більше того. Однак ці публікації все ж не зробили помітного впливу на прижиттєву "новицькіану", у якій переважав пієтетний стиль.

На жаль, саме цей стиль зберігається й понині практично в усіх краєзнавчих публікаціях про Я. Новицького, а також у працях київських етнологів. Серйозний стиль